

UDC | УДК : 34.096

Анотація: Узагальнені наукові позиції та експертні думки з приводу об'єктивності європейського вибору України. Показано, що для України зближення з Європою є не просто ситуативним союзом, а являє собою цивілізаційний вибір, органічно притаманний українському народу. Послідовно проводиться думка, що «питати, чи має Україна відношення до Європи, все одно, що запитувати, чи мають євреї відношення до Ізраїлю. Європа – будинок України» (К. Бенукідзе). Водночас, показано, що у більший період історії українців фактично застосовували незахідні (авторитарні) способи адміністративного управління на українських територіях вступали у суперечність з волелюбним менталітетом українців, що призводило до тяжких наслідків у житті України і українців. Зазначається, що і після отримання Україною незалежності система адміністративного управління країною не була приведена у відповідність із західним менталітетом українців, що породжувало напругу у суспільстві і, зокрема, породжувало протести і спричинило дві революції (2004 та 2013–2014 рр.). Ці проблеми не усунені і дотепер.

Ключові слова: закрите суспільство; відкрите суспільство; закрыта модель адміністративного права; відкрита модель адміністративного права; східна цивілізація; західна цивілізація.

TO THE ISSUE OF THE OBJECTIVITY OF THE EUROPEAN CHOICE OF UKRAINE: HISTORICAL, LEGAL, AND CULTURAL ASPECTS

YURINETS, YU.

*Candidate of Legal Sciences,
Law Institute of National Aviation University*

Abstract

Author summarizes the scientific positions and experts' opinions on the fairness of the European choice of Ukraine. It is shown that Ukraine's rapprochement with Europe is not just a situational alliance but a civilizational choice organically inherent to Ukrainian people. Consistently held that «the question whether Ukraine pertains to Europe is like asking whether the Jews pertain to Israel. Europe is the home of Ukraine» (K. Benukidze). At the same time, it is shown that during the longer period of the Ukrainian history the «non-Western» (authoritarian) ways of administration in the Ukrainian territory have been actually used inducing the conflict with freedom-loving mentality of Ukrainians, which led to serious

ДО ПИТАННЯ ОБ'ЄКТИВНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

Ю. Л. ЮРИНЕЦЬ

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного
і адміністративного права,*

*Навчально-науковий юридичний інститут
Національного авіаційного університету*

✉ зв'язок з автором: через Редакцію

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Дискусії про європейський вибір України набувають небувалої гостроти і, на жаль, кривавого відтінку. Тому об'єктивний розгляд спірних питань на цю тему є актуальним.

Науковому аналізу історико-правових та культурологічних аспектів європейського вибору України як цивілізаційного вибору присвячено недостатню кількість наукових робіт навіть в Україні. Більше обговорюються питання, як наблизитися до Європи [1, 2 та ін.], але в значно меншому ступені – чому? Як зазначає С.Г. Кара-Мурза [3], і національна самосвідомість, і стратегічні рішення державної влади виходять з цивілізаційних уявлень про свою країну [3, с. 5]. І часто саме внаслідок неврахування цього чинника виникає ситуація «гладко було на бумазі, да забыли про овраги» (рос). Наприклад, можна приймати скільки завгодно норм «західного типу» у Росії, але, якщо, як зазначає той же С.Г. Кара-Мурза [3], держава і право у Росії не є такими, що будуються на принципах, притаманних сучасній державі «західного» типу та громадянського суспільства; російська держава і в часи Російської імперії, і в радян-

consequences in the life of Ukraine and Ukrainians. It is noted that after Ukraine gained independence the administrative system of governance has not been brought into line with Western mentality of Ukrainians; that generated tension in society and, in particular, gave rise to mass protests and led to two revolutions (2004 and 2013–2014.). These problems have not been eliminated yet.

Keywords: closed society; open society; closed model of administrative law; open model of administrative law; Eastern civilization; Western civilization.

К ВОПРОСУ ОБЪЕКТИВНОСТИ ЕВРОПЕЙСКОГО ВЫБОРА УКРАИНЫ: ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ И КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ

ЮРИНЕЦ Ю. Л.

*кандидат юридических наук,
доцент кафедры конституционного и административного права,
Учебно-научный юридический институт
Национального авиационного университета*

Аннотация: Обобщены научные позиции и экспертные мнения по поводу объективности европейского выбора Украины. Показано, что для Украины сближение с Европой является не просто ситуативным союзом, а представляет собой цивилизационный выбор, который органично присущ украинскому народу. Последовательно проводится мысль, что «спрашивать, имеет ли Украина отношение к Европе, все равно, что спрашивать, имеют ли евреи отношения к Израюлю. Европа – дом Украина» (К. Бенукидзе). В то же время, показано, что в бо-льший период истории украинцев фактически применяемые западные (авторитарные) способы административного управления на украинских территориях вступали в противоречие со свободолюбивым менталитетом украинцев, что приводило к тяжелым последствиям в жизни Украины и украинцев. Отмечается, что и после обретения Украиной независимости система административного управления страной не была приведена в соответствие с западным менталитетом украинцев, что порождало напряжение в обществе и, в частности, порождало протесты и привело к двум революциям (2004 и 2013–2014 гг.). Эти проблемы не устранены до сих пор.

Ключевые слова: закрытое общество; открытое общество; закрытая модель административного права; открытая модель административного права; восточная цивилизация; западная цивилизация.

ський період виразно відносилася до категорії держав традиційного суспільства, тобто була державою «незахідного» типу [3, с. 38], то усі чудові норми «західного типу» залишаться на папері. Зокрема, з цього приводу російський публіцист О. Невзоров зазначає: «Влада заправляла цю (російську – Авт.) народну машину правдою, правом, справедливістю, чесністю, законами... Не їде! У дев'яності були роки свободи, навіть у 2000-му було щось схоже на свободу преси, свободу маніфестацій, людські права і повагу – на все, що так чуже Росії. А налили в бензобак знайому суміш з шовінізму, мракобісся, імперськості, злоби – і все, покотилася, поїхала!» [4].

У Загальнодержавній програмі адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу (далі – ЄС) зазначається, що «метою адаптації законодавства України до законодавства ЄС є досягнення відповідності правової системи України *acquis communautaire* з урахуванням критеріїв, що висуваються ЄС до держав, які мають намір вступити до нього». Виникає питання можливості сприйняття такого правового регулювання, з урахуванням цивілізаційних уявлень про Україну. Отже, дослідження історико-правових та культурологічних аспектів об'єктивності європейського вибору України є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Наукові дослідження в даній сфері вкрай обмежені. Обговорення йдуть, переважно, на рівні експертів, публіцистів та громадськості. Наприклад, професор Квебекського університету Канади Р. Сербин вважає, що «проблемою України є те, що за більш ніж 20 років сама українська еліта не зуміла правильно осмислити радянський період і не змогла передати це українському населенню, особливо дітям» [5]. В умовах такої невизначеності українські вчені висловлювалися щодо європейського вектору України дуже обережно.

На необхідність і обґрунтованість впровадження в політику і право України принципу «Україна – не Росія» вказував в однойменній книжці [6] Президент України (1994–2004 рр.) Л.Д. Кучма. Водночас, тема відмежування від Росії, яка подана, на думку російського історика та журналіста, О. Горянина [7], у примирливому, антиконфронтаційному тоні, практично не знайшла свого розвитку у напрямку зближення з Європою. Можливо, це пов'язано з практикою так званої двовекторності [8], що проводилася при Президенті Л.Д. Кучмі.

З точки зору джерельної історико-правової бази заслуговує на увагу «Історія Русів» [9, с. 98], значення якої залишається недооціненим. Це твір української національно-політичної думки початку ХІХ століття, де подано яскраво, часом у художній формі, картину історичного розвитку України від найдавні-

Open Access

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ших часів до 1769 року. «Історія Русів» має дві головні ідеї. По-перше, вона підкреслює історичну відмінність і протистояння між русами (Україною) та Московією. По-друге, вона наголошує історичну цілісність русів (українців) від середньовічної Київської Русі до недавньої тоді Козацької держави [10].

Велике значення обґрунтуванню об'єктивності європейського вибору України має видана нещодавно науковцями Київського національного університету ім. Т. Шевченка пам'ятка «Адміністративне право і процес УНР в екзилі: невідома правнича спадщина України» [11], у якій зафіксовані цілком європейські принципи українського державотворення, що сповідаються українською елітою.

Окремі питання з обґрунтування об'єктивності європейського вибору розглянуті у роботах Л.М. Белкіна [12–14], у спільній статті автора цієї монографії з Л.М. Белкіним [15], а також у статті автора [16].

Натомість основними джерелами, на які спирається автор, є публікації журналістів, експертів діячів культури (О. Арестович [17], С. Белковський [18], А. Ілларіонов [19], В. Логинов [20], С. Немирич [21], А. Приймаченко [22], С. Швецов [23], П. Шуклінов [24], Є. Якунов [25] та ін.).

Викладення основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Практична реалізація європейського вибору України пов'язана з адаптацією європейського способу життя, перш за все, у публічному адмініструванні (у широкому розумінні цього феномену: органи публічної влади плюс громадянське суспільство [26–28 та ін.]). Відповідно до Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС, ця Програма визначає механізм досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в ЄС. Цей механізм включає адаптацію законодавства, утворення відповідних інституцій та інші додаткові заходи, необхідні для ефективного правотворення та правозастосування.

Третій Копенгагенський (засідання Європейської Ради в червні 1993 р., м. Копенгаген) та Мадридський (саміт ЄС, грудень 1995 р., м. Мадрид) критерії [29–32] передбачають здатність країни взяти на себе обов'язки членства з дотриманням цілей політичного, економічного та валютного союзу (критерій членства), які передбачалися чинним на той період Договором про Європейський Союз (у редакції 07.02.1992р., м. Маастрихт). Ключовим світоглядним положенням щодо членства, визначеним у ст. 2 Договору, було те, що «Союз засновується на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права і поваги до прав людини, включно з правами осіб, що належать до меншин. Ці цінності

є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де домінують плюралізм, недискримінація, терпимість, справедливість, солідарність і рівність між жінками і чоловіками».

У підручнику [33] проф. О.А. Івін вказує, що людська історія у відомі нам п'ять або шість тисяч років рухається між двома крайніми полюсами. На одному полюсі – суспільства, які можна назвати колективістичними (закритими), на іншому – індивідуалістичні суспільства (відкриті). Перші максимально заперечують автономію індивіда, другі – допускають в широких межах незалежність індивіда. Прикладом античного індивідуалістичного суспільства може слугувати Древня Греція, насамперед, афінська демократія. Практичний древній колективізм добре ілюструє стародавнє єгипетське суспільство. Двома варіантами сучасного практичного колективізму є нацистська німецька держава і комуністична радянська держава, які до дрібниць схожі одна на одну. Є безсумнівна подібність, наприклад, між середньовічним феодальним колективістичним суспільством і сучасними формами соціального устрою суспільств, подібних комунізму або нацизму. Не випадково суспільний лад комуністичної Росії іноді називали «феодальним соціалізмом». Настільки ж очевидна схожість між індивідуалістичним суспільством Стародавньої Греції і сучасним західним індивідуалістичним суспільством. Навіть враховуючи своєрідність будь-якого з проміжних суспільств, його не може бути успішно проаналізовано без урахування того, до якого з двох можливих полюсів воно тяжіє [33, с. 69–73].

Аналогічно вибудовуються і розбіжності адміністративно-правових аспектів організації влади і суспільства в країнах. У сучасній науці адміністративного права прийнято, при всіх можливих нюансах, розрізняти дві моделі: закрыта модель, що широко використовується в практиці країн, які не досягли належного рівня демократії, коли державне управління розглядається як інструмент для досягнення цілей управління, в той час як цілі управління визначаються правлячою партією чи елітою, а не інтересами суспільного блага і без врахування прав громадян, і відкрита модель, що відображає характер європейського адміністративного права в розвинених демократичних країнах, у правових державах, коли державне управ-

ління, як і раніше, значною мірою спрямоване на досягнення цілей правління, але з двома виразними рисами: перша виражена у тому, що ці цілі правління засновані на уявленнях про суспільне благо, визначених через ряд демократичних процедур; другий визначається тим, що досягнення цілей правління коригується певними цінностями і принципами [34].

Порівняння цих принципів для відкритих моделей держави, державної влади і адміністративного права, з одного боку, та задекларованих у ст. 2 Маастрихтського Договору (залишилася чинною після внесення змін від 13.12.2007 р.), з іншого боку, свідчить про те, що у межах ЄС реалізується відкрита модель держави, державної влади і адміністративного права, де повагаються демократія та повага до особистих прав та свобод громадян.

Отже, необхідно зрозуміти, до якого типу держави та суспільства тяжіє народ України.

Важливо зазначити, що відсутність ґрунтовних досліджень ментального тренду українського народу та його передових еліт призводила до того, що європейські прагнення України, а у широкому сенсі – відданість західній, європейсько-північноамериканській цивілізації, викликали недовіру навіть у тих кіл, які формально підтримували проєвропейські гасла України, укладали з Україною договори про зближення, наприклад Угоду про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС та їх державами-членами від 14.06.1994 р. У світі Україна переважно ототожнювалася з Росією. Як зазначає экс-керівник служби зовнішньої розвідки України П. Копка [35], об'єднана Європа, розчарована і принижена результатами вільнюського (2013 р.) саміту, була здивована рівнем проєвропейських настроїв в українському суспільстві. Українське небажання особливо підтримувати на практиці російські ініціативи розглядалися на Заході як цілком вирішувані у ході обговорення проблеми: мовляв, милі сваряться, тільки тішаться. Карти сплутали Євромайдан і Небесна сотня як квінтесенція невідомого російській еліті українського характеру.

По суті продовжуючи цю тему, Є. Якунов [36] зазначає, що європейський вибір, підтверджений Євромайданом, викликав «шок від цього вибору не тільки у Росії, але й у Євроатлантики. Те-

лекартинка показувала синьо-зіркові прапори об'єднаної Європи, що розвіваються в канонічному, здавалося б, центрі Російської православної цивілізації. Нам не повірили, бо це плутало усі намальовані за багато століть лінії цивілізаційного розламу. Який, як описують усі західні геополітологи, проходить по межі впливу уніатства. І аж ніяк не по Донбасу. За океаном це сприймалося так, як якби раптом у столиці умовної Бангладеш вийшли на майдан християни і відправили у відставку якогось ісламського халіфа».

Експерт М. Притула [37] стверджує, що Сполучені Штати Америки явно недооцінюють дружельюбність населення України по відношенню до США. Більше того застосовують помилкову стратегію зі створення *friendly environment* (дружнє середовище – *Авт.*) в Україні. Помилкою є робота в Україні за тими ж методиками, що в Європі або, ще гірше, країнах третього світу. Населення України дружельюбно стосовно США за своєю природою. При цьому затягування рішучого і явного зближення України з США експерт вважає шкідливим і небезпечним. Зволікання смерті подібне – воно підриває довіру і до відверто сирійської влади і до США. Хоча народ України завідомо не тільки дружній по відношенню до США, але і багато років прагне до такого зближення.

На необхідність і обґрунтованість впровадження в політику і право України принципу «Україна – не Росія» вказував у згаданій вище книжці [6] Президент України (1994–2004 рр.) Л.Д. Кучма. Так, у післямові до своєї книги автор вказує: «У світі, Європі, Росії і звичайно ж в Україні стає все менше людей, які думають, що Україна – історично невід'ємна частина Росії, яка відкололася завдяки якомусь дивному непорозумінню або навіть дивацтву. Згодом подібні погляди стануть і зовсім екзотичними, хоча, допускаю, не зникнуть зовсім... Навряд це відбудеться найближчим часом, швидше за все, потрібна зміна поколінь, потрібна і чимала робота. У зв'язку з цим потрібно і корисно констатувати, нагадувати і роз'яснювати, що Україна – не продовження і не філія Росії, і взагалі не Росія. Я закликаю своїх читачів робити це у всіх доречних випадках...».

Водночас, як зазначено вище, тема відмежування від Росії практично не знайшла у книзі Л.Д. Кучми [6] свого розвитку у напрямку зближення з Євро-

пою. Правда, Л.Д. Кучма віддає належне потенційній ролі Західної України у європеїзації України (традиції поваги до права та прав людини, традиції впливу магдебурзького права, вплив європейської культури тощо). Західна Україна, зазначає Л.Д. Кучма, дорога для всієї України більш за все тим, що вона завжди була частиною Заходу, частиною Центральної Європи. Автор вважає «неполіткоректною» думку про те, що «Західна Україна дорога для всієї України більш за все тим, що вона ніколи не входила до складу Росії», хоча, на нашу думку, як буде показано нижче, як раз саме це є для України найбільш важливим.

Натомість, заради справедливості, слід зазначити, що період президентства Л.Д. Кучми був одним з найбільш проривних у європрагненнях України: вступ до РЄ (прийняття закону про приєднання України до Статуту РЄ; 1995 р.); ратифікація Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та визнання юрисдикції ЄСПЛ (1997 р.); прийняття Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу (1998 р.); схвалення Програми інтеграції України до Європейського Союзу (2000 р.); прийняття Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС (2004 р.) тощо.

Погляди щодо впливу західної культурної традиції на Західну Україну кореспондуються з поглядами правознавців, що на територіях України, які знаходилися під владою Австро-Угорщини, Польщі, Румунії тощо, де діяло законодавство відповідної держави, формувалася західна традиція права і приналежність до романо-германської родини [38, с. 75]. Водночас, це не виключало впливу західних правових традицій і на більш східні території. Як зазначається у тій же роботі [38, с. 72–73], «особливості рівнів правосвідомості населення Галичини та Наддніпрянської України, що формувалися протягом багатьох століть, безперечно впливають і впливатимуть найближчим часом на процес державного будівництва у цих регіонах. Водночас загальнолюдська мораль серед населення Наддніпрянської України усе ж збереглась завдяки глибоко вкоріненим традиціям, звичаям. Це дає змогу зробити висновок, що народні основи у Наддніпрянській Україні та Галичині дуже близькі, те, що єднає людей, набуває особливо виразних форм, певною мірою нівелюючи відмін-

ності... Наголошувати на східній або євразійській традиції права в Україні не варто». І «ясна річ, що всі прогресивні процеси у світі, починаючи із Стародавньої Греції, йдуть із Заходу» [39]. Близькість менталітету народів Галичини та Наддніпрянській Україні сприяло тому, що, як зазначає С. Немирич [21], самостійницькі ідеї постійно поширювалися на Наддніпрянську Україну, що, врешті-решт, підготувало майбутнє проголошення незалежності.

У мережі Інтернет обертається фраза, приписувана російському письменнику О. Толстому: «Є дві Русі. Перша Київська має свій корінь у світовій, а, щонайменше, в європейській культурі. Ідеї добра, честі, свободи, справедливості розуміла ця Русь так, як розумів її весь західний світ. А є ще друга Русь – Московська. Це Русь Тайги, монгольська, дика, звіряча. Ця Русь зробила своїм національним ідеалом криваву деспотію і дику запеклість. Ця Московська Русь, з давніх часів була, є і буде повним запереченням всього європейського і запеклим ворогом Європи» [40]. При цьому деякі спостерігачі заперечують приналежність цього вислову саме О. Толстому [40]. Однак, незалежно від авторства, ця фраза дуже правильно відображає ментальну різницю між Києвом і Москвою.

С. Хантінгтон та інші мислителі Заходу виділяють окрему православну цивілізацію з центром у Росії, відмінну від західного християнства з причини своїх візантійських коренів, трьохсот років татарського ярма, бюрократичного деспотизму і обмеженого впливу на неї Відродження, Реформації, Просвітництва [41, 42]. Релігійна біда Росії була в тому, зазначає російський проф. В. К. Кантор [43], що вона прийняла віру від Візантії, що призвело до розриву із Заходом, який йшов по шляху прогресу. «Прийнявши східний варіант християнства, Росія відгородилася від стовпової дороги християнської цивілізації, яка вела на Захід» (Р. Пайпс [44]). Саме ці моменти відокремлюють і Україну від Росії [42].

У цьому контексті відомий у Росії автор, проф. С. Г. Кара-Мурза [3] відверто визнає, що держава і право в Росії не є такими, що будуються на принципах, притаманних сучасній державі «західного» типу і цивільного суспільства. За своїм типом, стверджує С. Г. Кара-Мурза [3, с. 38], російська держава і в часи Російської імперії, і в радянський період чітко відносилася до категорії

держав традиційного суспільства, тобто була державою «незахідного» типу. Тим самим фактично визнається повна спадкоємність радянської держави Російській імперії. При цьому С. Г. Кара-Мурза також визнає [3], що в так званих державах «традиційного» типу відносини влади і підданих ієрархічні, такі держави обґрунтовують свою владу зверху, через релігію або ідеологію. Ліберальна ж держава сучасного громадянського суспільства отримує свою легітимність знизу, голосами громадян [3, с. 38]. Тут доречно зазначити, що саме сильний ідеологічний вплив на населення був однією з основ фашистських держав [45].

Будучи породженням традиційного суспільства, далі зазначає С. Г. Кара-Мурза, російська держава виробила відповідну такому суспільству систему права. У багатьох відносинах воно принципово відмінно від права громадянського суспільства. Люди, які мислять в поняттях європоцентризму, не розуміють традиційного права, воно їм здається безправ'ям. Зате слова «правова держава» житель Росії сприймає зовсім не так, як на Заході. Там мається на увазі саме ліберальна держава, що надає безумовний пріоритет правам індивіда. А в повсякденній свідомості Росії вважається, що правова держава – це те, яка суворо дотримується встановлених і відомих всім норм і всіх змушує їх дотримуватися [3, с. 80]. Тут дуже доречно згадати, що, як повідомляється і одночасно правильно заперечується в підручнику [46], ідеологи фашизму оголошували фашистську Німеччину «правовою» державою саме у зв'язку з тим, що там був встановлений режим суворого і чіткого виконання вимог закону, навіть самого божевільного.

О. Р. Гуліна [47] вважає, що правовий нігілізм **об'єктивно притаманний російському суспільству**. Європейська правосвідомість, що базується на ідеях правової держави і громадянського суспільства, вільного ринку та пріоритету прав особи, **не сприймається більшістю росіян** в силу історично сформованої контркультури права. У Росії правовий нігілізм властивий не тільки маргінальним верствам населення, його прояви спостерігаються у сфері інтелігенції, державних службовців та високоосвічених професіоналів. Це сприяє тому, що у свідомість росіян західні ліберальні цінності впроваджуються спотвореними від початкових наукових доктрин.

В іншій своїй роботі, [48], О. Р. Гуліна зазначає, що зневажливе ставлення у Росії до права, принаймні у його європейському розумінні, йде в глиб століть. У цьому сенсі вона посилається на думку російського історика В.О. Ключевського, який зазначав, що «властиві європейським народам ідеї права, свободи, справедливості в Росії завжди були розкішшю розуму, доступною небагатьом головам, як дорогий французький каптан або перука були доступні небагатьом кишеням» [49, с. 424].

На думку російського політолога Л. Швецової, «війна з Україною, яка прагне до правової держави, вже самим цим фактом штовхає Росію в «неправовий табір» і в табір світових ізгоїв. Україна змусила Руську систему *скинути маску європейськості*, і світ побачив огидний оскал» [50].

Згаданий вище російський публіцист О. Невзоров, погоджуючись з антиєвропейськістю російського суспільства, зазначає: «...Росія завжди знайде батогів. Сталін – не десантник з Марса. Він уособлює тягу народу мати правителя-диктатора, правителя-самодура. Росія таке любить. Скільки років вона терпіла Івана Грозного – людини, яка нічим іншим не розважалася, крім масових вбивств?» [4].

Російський письменник В. Єрофеев вказує: «2014-й став роком-рентгеном, буквально на очах відбулося відкриття душі російського обивателя. Виявилось, що переважна частина населення сповідує абсолютно антизахідні, антидемократичні і антиліберальні цінності. І телепропаганда тут ні при чому, мова йде про дуже архаїчні російські поняття... Україні потрібно комплексно і глибоко проаналізувати архаїчну російську свідомість. Не варто підходити до неї легковажно: мовляв, в Росії все збожеволіло. Повторюю: справа не в Путіні, а саме в архаїчній свідомості російського населення. Без розуміння цього Україна приречена, як Дон Кіхот, боротися з вітряними млинами і багато програти» [51].

Досліджуючи генезу становлення традицій заперечення у Росії права в його європейському розумінні та відмінність у цьому сенсі російського шляху від українського, Р. Пайпс [44, с. 82–83] виділяє такі аспекти: по-перше, в період заселення північно-східних земель в Московській державі

були введені істотні політичні нововведення, що створили у ній лад, дуже відмінний від київського: у Київській Русі і у всіх князівствах, що з неї виїшли, крім північно-східних, населення з'явилося раніше князів, північний схід, навпаки, був здебільшого колонізований з ініціативи та під проводом князів; тут влада передувала заселенню, що дало можливість князям вважати своєю вотчиною не тільки землі, але й населення; по-друге, в період Золотої Орди монгольський хан зробився першим безперечним особистим сувереном країни: князі отримували «ярлик» на князювання не від народу (віче), а від хана, тому залежали не від віче, яке ніколи й не мало особливої ваги на північному сході, а від хана; по-третє, в ті роки основна маса населення вперше засвоїла, що таке держава, що воно забирає все, до чого тільки може дотягнутися, і нічого не дає натомість, і що їй треба підкорятися, тому що за нею сила, що влада за своєю природі беззаконна (смертна кара, якої не знали законоуложенія Київської Русі, прийшла разом з монголами); по-четверте, як уже вказувалося, прийнявши східний варіант християнства, Росія відгородилася від стовпової дороги християнської цивілізації, яка вела на Захід.

Про традиції беззаконня в Московії добре знали її сусіди – українські козаки. В «Історії Русів» повідомляється, що у період визвольних змагань Б. Хмельницького його опонент щодо проросійської орієнтації І. Богун так обґрунтовував свої заперечення (мовою оригіналу): «...в народі Московском владычествует самое неключимое рабство и невольничество в высочайшей степени, и что у них, кроме Божьяго, да Царскаго, ничего собственного нет и быть не может, и человеки, по их мыслям, произведены в свет, будто, для того, чтобы в нем не иметь ничего, а только рабствовать. Самые вельможи и бояре Московские титулуются обыкновенно рабами Царскими, и в просьбах своих всегда пишут они, что бьют ему челом...» [9, с. 98].

Те ж джерело повідомляє, що у часи Північної війни між Росією та Швецією Гетьман Мазепа говорив (мовою оригіналу): «А ежели допустить Царя Российскаго сделаться победителем, то уже грозящие бедствия изготовлены нам от самого Царя сего; ибо вы видите, что, хотя он происходит от колена, избранного народом из Дворянства сво-

его, но, присвоив себе власть неограниченную, карает народ тот по своему произволению, и не только свобода и имя народное, но и самая жизнь его порабощены единственной воле и прихоти Царской. Видели вы и последствия деспотизма сего, по коему он истребил многочисленные семейства самыми варварскими казнями за вины, возведенные ябедою и вынужденные тиранскими пытками, коих никакое человечество стерпеть и претерпеть не может» [9, с. 202–203].

Говорячи про традиції беззаконня в Росії та майбутні наслідки цієї традиції, О.Г. Мучник [52, с. 112] цитує слова відомого російського адвоката, депутата II-IV Державної думи Російської імперії від Москви В.О. Маклакова, сказані ним на початку XX століття (мовою оригіналу): «... главный нарушитель законности у нас – сама власть, ее представители. Беззакония властей составляют главную, самобытную черту русской государственности...». Дійсно, продовжує далі О.Г. Мучник, беззаконня з боку влади – це відмінна, стрижнева риса нашої історичної традиції. Традиції, яка у злочинах більшовицького режиму знайшла свою саму завершену форму... Традиція, яка і нині «живіша за всіх живих».

Наскільки не сприймалися російським царизмом західні ідеї прав людини і обмеження владної сваволі, свідчить зауваження Катерини II на книгу О.М. Радищева «Подорож з Петербургу до Москви» (мовою оригіналу): «Намерение сей книги на каждом листе видно: сочинитель оной наполнен и заражен французским заблуждением, ищет всячески и выищивает все возможное к умалению почтения к власти и властям, к приведению народа в негодование противу начальников и начальства...» [53].

Багато спостережень щодо співвідношення закону і влади у Росії залишив російський письменник М.Є. Салтиков-Щедрин (тут і далі цитується за ґрунтовним дослідженням правових поглядів письменника [54], а також за статтею [13]). Закон у Росії – писав Салтиков-Щедрин, – залежить не тільки від волі самодержця, а й від розсуду чиновників, уповноважених застосовувати закони, оскільки вони вкладають в їх зміст своє будь-яке тлумачення, користуючись чиновницьким «привілеєм безкарності». Нав'язані російському суспільству закони завжди слугували лише засобом

здійснення, реалізації влади, а не її обмеження. **Ніколи в Росії право не ставилося над владою, не пов'язувало дії уряду, його чиновників.** Не дивно, що таке право не користувалося авторитетом у народу, який, якщо і дотримувався окремих законів, то тільки зі страху бути покараним [54, с. 240].

Чиновництво у Росії відверто маніпулювало законами. Наприклад, закон 1827 р. про чотири з половиною десятини землі, який певною мірою обмежував дворянське право душеволодіння, був внесений М.М. Сперанським в перше видання Зводу законів, але в друге видання він не потрапив, хоча і не був скасований. До числа подібних прикладів можна віднести і закон від 8 жовтня 1847 року, що надавав право селянам маєтків, що продавалися з публічних торгів, викуповуватися з землею. При перевиданні Зводу законів він також не знайшов свого місця. Отже, зазначав М.Є. Салтиков-Щедрин, «высшая власть не отменяла закона; бюрократия, устроенная для установления строгого порядка во всем, представляла единственное в мире правительство, которое крадет у народа законы, изданные высшей властью» [54, с. 240].

Під гаслами «проявления инициативы», «как можно меньше беспокоить начальство», «справляться дома своими средствами», вказує Салтиков-Щедрин, на місцях панувало свавілля, яке обґрунтовувалося твердженням: «В законах нет!». «Целых пятнадцать томов написано, а все отыскать закона не могут! Стоят эти тома в шкапу и безмолвствуют, а ключ от шкапа брошен в колодец, чтоб прочнее дело было» [54, с. 240–241].

У нарисі «Сомневающийся» («Помпадурши») Салтиков-Щедрин пише про відносини органів влади і закону. Помпадур-губернатор розлючений, дізнавшись про існування якогось закону, «который в известных случаях разрешает, а в других – связывает, и с которым и он должен согласовать свои действия». Йому і раніше було відомо, що закон є, проте він завжди діяв нібито їх, законів, не існувало, і ніякої шкоди від того для себе не отримував [54].

Встановлення радянської влади призвело до докорінного перетворення всієї системи права у країні, але не змінило основних рис правової культури, у якій, як зазначав згаданий вище О.Г. Мучник

[52, с. 112], втілені найгірші традиції владного свавілля. Традиції римського права були остаточно відкинуті, замість них проголошувалася «революційна законність». У листі В.І. Леніна «Про завдання Наркомюсту в умовах нової економічної політики» вказувалося «Не переймати (вірніше, не давати себе одурювати тупоумним і буржуазним старим юристам, які переймають) старе, буржуазне поняття про цивільне право, а створювати нове. Не піддаватися Наркомзаксправ, який «через службове становище» веде лінію «пристосування до Європи», а боротися з цією лінією, виробляти нове цивільне право, нове ставлення до приватних договорів і т.п. Ми нічого приватного не визнаємо, для нас усе у галузі господарства є публічно-правове, а не приватне... застосовувати не *corpus juris romani* (звід римського права – *Авт.*) до «цивільних правовідносин», а нашу революційну правосвідомість; показувати систематично, завзято, наполегливо на ряді зразкових процесів, як це треба робити з розумом і енергією; через партію шельмувати і виганяти тих членів ревтрибуналів і нарсуддів, котрі не вчать цьому і не хочуть зрозуміти цього» [55, с. 398].

Право було зведено до закону і чи не злочинним було в умовах нової революційної дійсності ставити під сумнів правовий зміст законодавчих актів, які виражали «волю трудового народу». Як щось священне сама по собі ця воля не потребувала правового виправдання. Абсолютизувалися державно-примусові якості права. Ігнорування правових підстав громадського порядку приводило до орієнтації на політичні методи вирішення соціальних проблем як більш ефективні. Низький рівень правової культури самої влади нерідко приводив до підміни законності політичної, ідеологічною чи практичною доцільністю. Тоталітарний режим, постулюючи принцип «все не дозволене заборонено», спирався не на закони, а на партійні укази, відомчі розпорядження та інструкції, які не відповідали одне одному і корегувалися політичною волею. У перші роки радянської влади декрети, що мали силу законів, видавали навіть наркомати. При розбіжності закону і відомчого підзаконного акта посадові особи повинні були керуватися не законом, а відомчим актом. Величезне число різних заборон і обмежень (нерідко суперечливих і безглузвих), які пронизували все суспільне життя, породжувало атмосферу, де

просто неможливо було прожити, не порушуючи жодних розпоряджень. Тоталітарна модель вірно-підданської правової культури формувалася державою централізовано в процесі маніпулятивного впливу ідеології [56, с. 77].

Така спадкоємність у системах права пояснюється, очевидно, тим, що, як доводить професор М.С. Восленський [57, с. 604–605], на момент здійснення більшовицького перевороту жовтня 1917 р. Росія була феодальною країною, і вказаний переворот цю характеристику не змінив, а тільки зробив країну ще більш беззаконною, ще більш кровавою (поняття «більшовицький переворот» використовує також член-кореспондент Російської Академії наук С.С. Алексєєв [58]).

Український дослідник В.М. Братасюк [59, с. 27] приходять до висновку, що за певними ознаками праворозуміння, Росія – це неофеодальна країна.

Характеризуючи сталінський більшовицький соціалізм, відомий російський письменник О.І. Солженицин писав (мовою оригіналу): «На всей планете и во всей истории не было режима более злого, кровавого и вместе с тем более лукаво-изворотливого, чем большевистский, самоназвавшийся «советским»... ни по числу замученных, ни по вкоренчивости на долготу лет, ни по дальности замысла, ни сквозной унифицированной тоталитарностью не может сравниться с ним никакой другой земной режим, ни даже ученический гитлеровский, к тому времени затмивший Запад все глаза» [60, с. 25].

У Законі України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» зазначається, що після 1917 року, у період громадянської війни і наступні десятиріччя на землі України пролилося багато людської крові. Мільйони безвинних людей на підставі антигуманних і антидемократичних законів та внаслідок прямого беззаконня і свавілля зазнали переслідувань за свою політичну діяльність, висловлювання та релігійні переконання. Особливо тяжкою спадщиною минулого є масові репресії, які чинились сталінським режимом та його провідниками в республіці. ***При судових і позасудових розправах грубо нехтувалися норми Конституції, покликані охороняти права і свободи громадян, елементарні норми судочинства.***

С.С. Алексеев у фундаментальній монографії [58] зазначає, що жодна «філософія», жодна теорія не вчинили того, що зробив ортодоксальний марксизм, – не перетворилися на гігантську нищівного силу і не обернулися нелюдською тиранією, а в підсумку – небувалими руйнуваннями суспільства, людини, основоположних людських цінностей, у тому числі (і мабуть, насамперед) права, його ідеалів і істинного призначення [58].

Все викладене має безпосереднє значення для України, оскільки, як зазначає експерт О. Арестович, моделі державної влади, що склалася в Московії часів її васальної залежності від Золотої Орди і далі – в Російській імперії, впливали і продовжують впливати на державне управління в Україні [17].

Водночас, в контексті нашого дослідження дуже важливо підкреслити, що Україна має власні правові традиції законності, законотворення та прагнення до свободи, хоча і далеко не завжди мала можливість ці традиції реалізувати. На даний час стародавніми пращурами корінного населення України вважаються племена антів. Такої точки зору притримувався, зокрема, М.С. Грушевський [61, с. 26–29], а у наш час – Академік РАН В.В. Седов [62], автор посібника з історії держави і права України П.П. Музиченко [63, п. 2.1] та інші автори [12, 64]. Прокопій Кесарійський писав, що слов'янами та антами **не править хтось один, здавна управляє ними народне зібрання**, і всі справи, добрі чи лихі, вони вирішують спільно [63, п. 2.1].

Маврикій Стратег теж знає слов'ян і антів. Слов'ян він «поселяє» «від міста Наветунського (дельта Дунаю) і озера Муршанського (поблизу р. Драви) до самого Дніпра, а на північ – до Вісли». «Наймогутніші, – за його словами, – з антів живуть поблизу лукомор'я Понта від Дністра до Дніпра» [64]. У книзі «Стратегікон» [65] він пише: «Племена слов'ян і антів близькі за способом життя, за своїми звичаями, **за своєю любов'ю до волі**, їх ніяким чином не можна схилити до рабства або покори у своїй країні. Вони багаточисельні, витривалі, легко переносять спеку, холод, дощ, наготу, нестачу їжі».

Всі ці автори відзначають велику близькість між антами і слов'янами, вони говорять на одній мові,

не відрізняються по зовнішності, у них одні й ті ж звичаї. Їм притаманна свободолюбство і демократична організація життя. Для української історії ці відомості про антів мають особливе значення, оскільки вони пояснюють одну з найважливіших рис українців – демократичність вдачі, яка пізніше виразилась у народоправстві.

Так, головними засадами найбільш значної серед правових пам'яток Київської Русі «Руської Правди» Ярослава Мудрого (1016 р.) були: гуманність, відсутність смертної кари, обмежене застосування тілесних покарань і ув'язнень, пошана до гідності людини, її честі та свободи [66, с. 87; 67, с. 222–233].

Майже постійна розірваність України між Заходом і Сходом перешкождала створенню традицій власного державотворення, обумовлювала певні відмінності у реалізації цих традицій. Західні українські землі, попри певні утиски релігійного та національного характеру, розвивалися у дусі західноєвропейської гуманістичної законності [38, с. 75]. Міста отримували Магдебурзьке право, яке П.О. Кропоткін [68, с. 90] називає «оазисами у феодалному лісі», – за даними [69], протягом 1394–1797 рр. на українських землях 74 міста, у тому числі – Київ, отримали Магдебурзьке право, яке, до речі, скасовувалося царською владою Росії після потрапляння відповідних міст під владу російського царя.

Зокрема, з приводу Магдебурзького права як символу європейськості міст Р. Пайпс [44] зазначає, що у XII–XV ст.ст. міста західноєвропейського типу з'явилися і в північно-західній Росії; найбільш значними прикладами були Новгород і Псков; які підтримували тісні зв'язки з німецькими містами і відтворили у себе тамтешні інститути. Такі ж міста можна було зустріти і на землях Речі Посполитої, чие міське населення користувалося автономією, заснованої на законах ганзейського Магдебурга. Проте всі вони становили виняток і проіснували недовго. Москва не могла змиритися з існуванням таких привілейованих вогнищ автономії, з яких могла б вирости справжня міська цивілізація, бо вони йшли врозріз з вотчинними порядками царства. Після підкорення Новгороду і Пскова вона відразу ж відбирала у них вольності, а як тільки під російське панування потрапили території Польщі-Литви, вона швидко урізала

права тамтешніх бюргерів. Задовго до руйнувань, завданих Другою світовою війною, такі колись гордовиті міста як Новгород, Псков і Смоленськ виродилися в заштатні містечка, а Москва всією своєю величчю зобов'язана не вмілій торговельній діяльності, а тому, що була центром самодержавства і аристократії.

У дисертаційному дослідженні [70] зазначається, що перебування у правовому полі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої збагатило привілейовані стани України досвідом участі у їх станово-представницьких органах державної влади [70, с. 27]. Зокрема, в «Історії Русів» зазначається, що (мовою оригіналу) «чины и народ Малороссийский, побывши 268 лет в соединении с Польшею и 66 лет заодно с Литвою, вкусили и напитались слишком вольностей и своевольств тамошних... посему первым было несогласие их на всякую протекцию и подчиненность иностранную...» [9, с. 97].

У роботі [63, п. 4.8] зауважується, що правова система за Статутом Великого князівства Литовського 1588 р. (III Статут) – видатної пам'ятки правової та політичної думки Європи – це вдалий синтез принципів станового ладу і нових правових понять, спрямованих у майбутнє. Найкращим доказом того, що цей синтез був вдалим і відповідав вимогам епохи, є те, що два з половиною століття Статут являв собою взірць для законодавців і задовольняв судову практику на литовських, українських та білоруських землях. Слід також підкреслити, що III Статут діяв на всіх українських землях, які входили до складу Речі Посполитої. У вступі до III Статуту, написаному Левом Сапегою, підкреслювалося, що метою правової держави є охорона прав і свобод громадян. Щоправда, на даному етапі цей принцип застосовувався лише у відношенні суспільної верхівки [71, с. 14]. З часів II Статуту (1566 р.) розпочинається процес формування судової влади як окремої владної гілки. Судова влада починає відігравати все помітнішу роль у державному житті князівства [71, с. 14]. У роботах [72, с. 28; 73, с. 13] відзначається також позитивний вплив на розвиток вітчизняного парламентаризму з середини XIX ст. досвіду діяльності українських депутатів у парламентських установах Австрії і Австро-Угорщини (українці мали своїх депутатів з 1848 р.).

Як зазначає Є. Якунов [25], «та частина Київської Русі, яка опинилася у складі Литовського князівства, зовсім не страждала під ярмом. Тут виникло справжнє громадянське суспільство з європейськими традиціями... Тут панував закон, що оберігався судами і поголовною юридичною грамотністю шляхти. Адвокатів на душу населення було в 20 разів більше, ніж в сучасній Україні».

Період української історії 1648–1657 рр. знаменується створенням української державності з усіма характерними для неї державно-правовими інституціями. Це був особливий державно-політичний устрій, в якому елементи звичаєвого козацького права поєднувалися з прогресивними нормами Литовських статутів та Магдебурзького права. Створюється повноцінна система судочинства, до числа позитивних рис можна віднести: гласність і демократизм процесу судочинства; сповідування *ідеї рівності всіх перед законом*; визначення основних критеріїв правосуддя, які базувалися на ідеї гуманізму та християнської моралі; централізованість і структурованість. Відзначається високий авторитет суду та значний рівень правової свідомості українського народу у часи Гетьманщини [74]. При цьому, якщо говорити про межі поширення цих традицій, то ці межі на сході включали практично нинішні Сумську, Полтавську, Запорізьку, Дніпропетровську та частину Харківської області, як це позначено на карті (див. нижче).

Спробою зберегти, а подекуди і відновити законність у Гетьманській державі була Конституція Пилипа Орлика. В документі (Розділ VI) засуджується такий стан справ, що склався, коли «деякі гетьмани Війська Запорізького, привласнивши собі несправедливо та протиправно владу самодержавну, самовладно узаконили таке право – як хочу, так і велю. Через таке самодержавство, *непритаманне гетьманському уряду*, у Вітчизні та у Війську Запорізькому значно зросли порушення прав та вольностей, розорення, народний тягар...». І далі у цьому Розділі говориться: «Якщо у діях Ясновельможного гетьмана буде помічено щось несумісне з правами та вольностями, шкідливе та некорисне для Вітчизни, тоді [необхідно] висловити Його Вельможності докір щодо порушення прав та вольностей без осудження та найменшої образи високої регіментарської честі. На ті докори Ясновельможний гетьман не має обра-

Джерело: http://www.makozatstvo.org.ua/picture/k4_new.jpg

жатися та мститися, а навпаки, **намагатися виправити недолатності**». Тобто, мова абсолютно чітко йшла про неприпустимість з боку гетьманської влади порушувати діючи правила щодо прав та вольностей населення (принцип верховенства закону). Крім того, у документі передбачалася широка система виборності. Водночас, цей документ на отримав практичного втілення і має скоріш доктринальне, а не юридичне значення.

Приєднання до Росії повністю скасувало на землях, що приєдналися, всі «права та вольності». Правова система зазначених територій повністю розчинилася у правовій системі царської Росії зі всіма її вадами, як це описано вище. Так, обґрунтовуючи доцільність судової реформи 1864 року необхідністю, зокрема, припинити поліцейську сваволу Г.А. Джаншиєв у дослідженні [75] так ілюстрував цю сваволу на прикладі черкаської міської поліції (мовою оригіналу): «Городничий Щербцов принадлежал к типу тех полицейских чиновников, которые **тогда нравились начальству** и считались отличными деятелями... Так,

например, всякое утро городничий выслушивал доклад и призывал для допроса арестованных; при этом нередко случалось, что допрашиваемый «вылетал из присутствия, а вслед за ним вылетал и городничий с побагровевшим лицом, с пеною у рта и производил кулачную расправу»... **В особенности это производилось всегда с тем, кто при своих объяснениях решался упомянуть слово «закон»**. Тогда городничий немедленно вылетал из присутствия, произнося: «вот я тебе покажу закон!» и при этом раздавалась громкая пощечина! «вот тебе закон» (другая пощечина)...

Варто підкреслити, що цей приклад не свідчить про свавілля саме в Україні. Такий стиль беззаконня, притаманний, як зазначалося вище, всій царській Росії, був поширений і на Україну. Так, доктор історичних наук В.Ф. Верстюк [76] пише: «Вступивши у військово-політичний союз з Московською державою, Україна досить швидко позбулася своєї незміцнілої державності, яка не мала тривалої традиції, а до кінця XVIII ст. Україна виявилася повністю інкорпорованої Російською

імперією, зведеною до рангу російській території. Це мало глибокі етносоціальні наслідки для українського народу. Якщо мемуари, подорожні нотатки мандрівників XVII–XVIII ст.ст. сповнені *разючих відмінностей*, помічених між Росією і Україною, типом культури, поведінки, умонастроїв населення, то до XIX ст. ці відмінності швидко зникають. Втративши державу, українці втратили свою соціальну та державно-політичну еліту, втративши державний апарат, вони втратили міста, віддані під владу російської адміністрації. У XVIII ст. українці вважалися більш освіченими і *причетними до європейської культури*, ніж росіяни, до кінця XIX ст. вони на 80% складалися з неписьменних» [76, с. 613].

Завдання відновити українську державність на засадах законності та європейських цінностей спробувала вирішити Українська Народна Республіка (УНР). Зокрема, у III Універсалі Української Центральної Ради передбачалося, що «в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією (малася на увазі лютнева революція 1917 року – *Авт.*): свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканості особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами». Гарантувалося «народом великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні... національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування у справах їх національного життя». У «Законі про тимчасовий державний устрій України» декларувалося, зокрема, що «сила закону **без виключення обов'язкова** для всіх українських підданих і чужинців, в Українській Державі перебуваючи» (п. 24), що закон не може бути скасований інакше як тільки силою закону (п. 28). Однак діяльність УНР були припинена загибеллю УНР під тиском більшовиків. Як зазначає доктор історичних наук Д.Б. Яневський, в основі процесу більшовицького «державного будівництва» лежали неправові, позазаконні, терористичні засоби надзвичайного характеру, передовсім – масового терору, в першу чергу у сфері знищення аграрних та трудових відносин. Одним з безпосередніх наслідків застосування таких методів стало руйнування основ існування не тільки суспільства в цілому, але й біологічних основ існування окремої української родини [77, с. 33].

Європейський вектор майбутньої незалежної України прагнув забезпечити Уряд УНР в екзилі [11]. В адміністративно-правовій сфері це прагнення знайшло втілення, зокрема, у створенні проектів Судоустрою 1931 року, Адміністративного кодексу 1932 року і Закону про суди в адміністративних справах 1932 року УНР [11]. Ці документи за духом і змістом відповідали найкращим традиціям європейської юстиції. В загальній доповіді розробників цих документів з приводу адміністративної юстиції зазначається, що більшовицький режим адміністративної юстиції не знає і не може знати [11, с. 415]. Але з кінцем російської окупації перед Україною повстане питання впровадження в своє державне і громадське життя правного ладу... **за прикладом Заходу** [11, с. 420]. У доповіді зазначається, що правна держава є вищою формою державного буття, що відома людству. У такій державі державна влада, правлячи, виконує свої функції не свавільно, а згідно з правом, зважаючи на права громадян [11, с. 377].

Вельми промовистими можна вважати слова Голови Уряду УНР в екзилі С. Петлюри, який наголошував: «...тільки обличчям до Заходу!.. Це ми сповідуємо твердо і непохитно» (цит. за [11, с. 15]).

Ті прагнення українських еліт, які відповідали західному дискурсу розвитку суспільства, віддзеркалювали особливості українського національного менталітету, який формувався в середовищі західних традицій культури і права (як це описано вище і буде додатково розглянуто далі, див. підрозділ 2.2 цієї роботи). У дисертаційному дослідженні [78, с. 1, 12] до характерних рис українського національного характеру віднесені любов до рідної землі, працелюбність, толерантність, прагнення до індивідуальної свободи, тісний зв'язок з природою, індивідуалізм. Згаданий вище М. Притула [37] зазначає, що дух Свободи спочатку властивий нашому народові. В Україні, так само як у США, ніколи не було царів-королів або інших правителів тиранів і диктаторів. Саме цим Україна відрізняється від Росії. Саме тому народ України ментально близький народу США. І немає ніякої необхідності в особливих проектах з підвищення дружелюбності.

Український кінорежисер А. Приймаченко [22] вказує, що «ми ніколи не визнавали авторитетів. А як і визнавали, то прикидалися. Коли українці

вибирали собі гетьмана, висипали йому на голову відро попелу. І був він Гетьманом аж до того часу, поки українці цього хотіли. На відміну від росіян, де культ сильного лідера та культ кріпосних ідуть пліч-о-пліч і приходять до сьогодення». У дисертаційному дослідженні [79, с. 16] зазначається, що князі Київської Русі несли відповідальність перед вічем, яке могло примусити князя виконати його рішення або позбавити життя. У роботі [80, с. 15] зазначається, що в Україні аграрна реформа Столипіна мала більший успіх, ніж у 40 губерніях Росії, що пояснюється особливостями української ментальності, потягом до індивідуального господарювання, порівняно меншою поширеністю на території України селянських общин.

О.І. Солженицин, який багато перетинався у таборах з українськими політв'язнями, писав з приводу особливої працелюбності українців (мовою оригіналу): «западних украинцев, недавно от земли, ещё не коллективизированной, не подгонять надо было, а впору, пожалуй, удерживать» [60, с. 66].

Таким чином, взаємопов'язані риси індивідуалізму, прагнення до індивідуального господарювання, прагнення до свободи характерні для українського народу. Тому ментально ці властивості відповідають індивідуалістичному суспільству (відкритому), тобто суспільству західного типу. Як зазначив відомий грузинський реформатор проф. К. Бенукідзе, «питати, чи має Україна відношення до Європи, все одно, що запитувати, чи мають євреї відношення до Ізраїлю. Європа – будинок України» [81].

Соціологи постійно фіксують значущості для суспільної свідомості українців таких цінностей політико-громадянського спрямування, як демократія, державна незалежність України, демократичний контроль над рішеннями влади, демократичний розвиток країни, свобода слова, підприємницька ініціатива, індивідуальна самостійність, культурна компетентність, рівні можливості для всіх, морально-психологічний стан суспільства, національно-культурне відродження, участь в політичному житті, соціальна рівність, інтелектуальний розвиток, суспільне визнання (див. табл. 1.1) [82].

А. Ілларіонов порівняв результати досліджень, виконаних приблизно в один час соціологами України та Росії, з приводу думки громадян цих країн, хто в їх країнах є носієм суверенітету і джерелом влади (при тому, що конституції обох країн визначають це положення майже ідентично). Результати опитування наведені у табл. 1.2 [19]. Наведені результати свідчать про повну розбіжність у масовій свідомості громадян щодо розуміння джерела влади: українці виявилися значно більш відданими демократичному праворозумінню. «На землях сучасної України ідеї імперії історично не прижилися» [83].

Водночас, у більший період історії українців фактично застосовували незахідні (авторитарні) способи адміністративного управління на українських територіях вступали у суперечність з волелюбним менталітетом українців, що призводило до тяжких наслідків у житті України і українців.

Так, спроба відновити державну самостійність України за царювання Петра I [63, п. 7.1] призвела до Батуринської трагедії та руйнувань на інших українських землях. В «Історії Русів» повідомляється, що (мовою оригіналу): «...Равной участи подвержена была большая часть Малороссии. Разезжавши по ней партии воинства Царского сжигали и грабили все селения без изъятия, и по праву войны, почти неслыханному. Малороссия долго тогда еще курилась после пожиравшего ее пламени...» [9, с. 205]. Історик Т. Чухліб [84] повідомляє про реакцію західної преси на ті події. Так, німецька газета «Wochentliche Relation» у номері за 14.09.1709 р. писала: «Мазепа – вождь козаків, планував звільнити Україну з-під московського ярма...». Пізніше французька газета «Gazette de France» повідомляє, що «страшний цар жадібний до крові в Україні... Всі мешканці Батурина без огляду на вік і стать вирізані, як наказують нелюдські звичаї москвинів». Заголовками на зразок «Уся Україна в крові», «Жінки і діти на вістрях шабель» рясніли сторінки інших провідних газет Франції – «Paris Gazette», «Lettres Historique» та інших часописів.

Запорізька Січ, яка була центром спротиву українців союзу з Москвою та центром боротьби за незалежність була жорстко зруйнована 14.05.1709 р. російськими військами, а 03.08.1775 р. була юри-

Таблиця 1.1

Порядок та динаміка ціннісних пріоритетів (2012–2014 рр.) [82]

Цінності (за 5-бальною шкалою)	2012	2014
Міцне здоров'я	4,74	4,74
Міцна сім'я	4,71	4,74
Благополуччя дітей	4,67	4,71
Матеріальний добробут	4,55	4,55
Цікава робота	4,11	4,15
Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх	4,07	4,26
Суспільне визнання (повага колег, співгромадян)	4,02	4,10
Сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві	4,01	4,19
Державна незалежність України	3,91	4,29
Відсутність значного соціального розшарування (багаті/бідні, вищі/нижчі верстви суспільства)	3,91	4,06
Демократичний розвиток країни	3,82	4,10
Незалежність у справах, судженнях, вчинках	3,82	4,04
Підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)	3,82	3,97
Можливість висловлювати власну думку з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу	3,76	4,02
Національно-культурне відродження	3,75	3,92
Розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо)	3,65	3,86
Можливість критики і демократичного контролю владних структур	3,52	3,83
Можливість підприємницької ініціативи (створення приватних підприємств, заняття бізнесом, фермерство)	3,40	3,65
Участь в релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужіння, дотримання релігійних обрядів і т.п.)	3,14	3,20
Участь у діяльності політичних партій та громадських організацій	2,78	2,94

Таблиця 1.2

Результати соціологічного опитування [19]

**Відсоток голосів, поданих за варіанти відповідей на запитання:
«Хто, згідно Конституції, є носієм суверенітету і джерелом влади у Вашій країні?»**

Носієм суверенітету і джерелом влади є	2012	2014
Президент	55	26
Народ	23	57

дично ліквідована маніфестом Катерини II про ліквідацію Запорізької Січі.

Дуже цікаво зазначити, що українське населення бувшої царської Росії після більшовицького перевороту жовтня 1917 р. значно слабкіше підтримувало більшовиків, ніж населення власно Росії. Так, в Росії більшовиків підтримувало 25 % виборців. В Україні за більшовиків віддали свої голоси біля 10 % виборців, у той час як за українські партії – 75 % [63, п. 13.1].

Українське населення вело з більшовиками запеклу боротьбу. Так, доктор історичних наук В. Гусев повідомляє, що перед третім наступом червоних військ на Україну Троцький звернувся з відозвою, де зазначав: «Комуни, чрезвычайку, продовольчі загони і комісарів зненавидів український селянин до глибини душі. В нім прокинувся приспаний сотні літ дух запорожців і гайдамаків. Цей страшний дух, який кипить і бушує, як сам Дніпро на своїх порогах, велить українцям творити чудеса завзяття. Тільки безмежна довірливість і поступливість кожний раз нівечили задоволення українців» [85].

Як зазначає експерт С. Немирич, внаслідок внутрішніх чвар Україна прогнала більшовикам війну за незалежність, що коштувало їй надалі мільйонів людських життів. Але опір змусив більшовиків визнати існування української нації і створити фіктивно-суверенну державу УРСР [21].

Натомість масовий опір більшовицькій навалі тривав до 1921 р., а подекуди – і до 1925 р., поки більшовики не запропонували компроміс у вигляді непу. Цей компроміс тоді був прийнятий народом, у чому також зіграв свою роль український «менталітет дрібновласницького працьовитого господаря, якому займатися власним господарством цікавіше, ніж битися з сусідами» (А. Бабченко, російський військовий журналіст, <https://www.facebook.com/babchenkoa/posts/557315381035366>).

У період непу, отримавши релант та якусь худобу, працьовитий український незаможник часто перетворювався на середняка. Безземельний селянин, отримавши наділ, також переходив в іншу категорію. Що ж до середняка, то в міру накопичення коштів і знарядь виробництва він автоматично перетворювався на «куркуля», існування якого для комуністів взагалі було неприпустимим

явищем [86, с. 184]. Отже, вийшло так, що у період непу влада спочатку використала прагнення українського селянства до ефективної праці на власній землі, а потім «зламала хребет» українському селянству. Поступово курс на ліквідацію заможних верств села став переважати в практичній діяльності держави. «Полювання на куркулів» швидко трансформувалося у «полювання на селянство» взагалі [86, с. 186]. Так, у доповідній записці ГПУ від 19.03.1930 р. повідомлялося [87, с. 220]: «З 01.02 по 15.03.1930 р. у селах заарештовано 25 тис. осіб, ліквідовано 36 контрреволюційних організацій, 256 куркульсько-терористичних груп, при цьому розстріляно 655 осіб, 3.673 чол. відправлені в концтабори, 5.800 адміністративно вислані. За даними на 17.03, всього вислано куркульських сімей – 17.602, всього вислано осіб – 88.656». У записці додатково вказувалося, що найближчим часом з прикордонних районів вишлють ще 15 тис. куркулів. Фактично у період розкуркулення в Україні ГПУ вело війну проти власного народу, знищуючи кращу частину трудового селянства та сільської інтелігенції [88, с. 26; 87, с. 220 та ін.]. Очевидно, колишній генерал КДБ О. Нездоля знав, що писав, коли вказував [87, с. 295], що Постишев і ЦК ВКП(б) «*тиснули український менталітет*». Важливо відзначити, вказував автор, що сталінська боротьба проти «агресивного українського дрібнобуржуазного націоналізму» з 1928 р. переросла в політичне цькування і репресії проти всієї української духовності, національної самосвідомості. Розширенню рамок боротьби з «петлюрівським націоналізмом» сприяло масове обурення українського селянства проти «насильницького околхознювання» і непомірно завищених планів хлібозаготівель, що викликали тотальний голод в республіці. Дуже важливо підкреслити, що це характерно як для Лівобережної, так і для Правобережної України, а також і інших етнічних землях українців [89].

Автор визначення «геноцид» та розробник Конвенції ООН про запобігання та покарання злочинів геноциду (1948 р.), доктор права Р. Лемкін вважав, що винищення українського селянства голодом цілком підпадає під це визначення [90]. Він був переконаний у тому, що «українець не є і ніколи не був росіянином. Його культура, його темперамент, його мова, його релігія – все є інакше... Він відмовлявся від колективізації, прийма-

ючи радше депортацію і навіть смерть. Тому було особливо важливо пристосувати українця до прокрустового зразка ідеальної радянської людини... Вістря радянської атаки було спрямовано проти фермерів – великої маси незалежних селян, зберігачів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України. Зброя, яку застосовували проти них, є, мабуть, найстрашнішою з усіх – виморювання голодом. Протягом 1932 і 1933 років 5 мільйонів українців померли з голоду; від жорстокості, яку 28 травня 1934 року 73-й Конгрес (США) засудив як нелюдську» (цит. за [90]).

В цілому український народ не прийняв радянської влади. Як зазначає Академік НАН України Б. Данилишин, українці, навіть у рамках СРСР, мабуть, майже нарівні з прибалтами, були одними їх самих вільних громадян [91]. Російський кінорежисер А. Тігай зазначає, що вони, українці, і в складі радянської імперії пружинили хвіст довше всіх – поки розкуркуленням, голодомором і війною з «лісовими братами» не було знищено практично чверть населення республіки [92].

В Законі України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» комуністичний тоталітарний режим 1917–1991 рр. в Україні визнаний злочинним і таким, що здійснював політику державного терору, яка характеризувалася численними порушеннями прав людини у формі індивідуальних та масових вбивств, страт, смертей, депортацій, катувань, використання примусової праці та інших форм масового фізичного терору, переслідувань з етнічних, національних, релігійних, політичних, класових, соціальних та інших мотивів, заподіянням моральних і фізичних страждань під час застосування психіатричних заходів у політичних цілях, порушенням свободи совісті, думки, вираження поглядів, свободи преси та відсутністю політичного плюралізму, та у зв'язку з цим засуджується як несумісний з основоположними правами і свободами людини і громадянина(ч. 1 ст. 2 Закону).

Однак і після отримання Україною незалежності система адміністративного управління країною не була приведена у відповідність із західним менталітетом українців, що породжувало напругу у

суспільстві і, зокрема, породжувало протести і спричинило дві революції (2004 та 2013–2014 рр.). Основною причиною збереження такої моделі управління є її наступність від Російської та радянської спадщини. Тобто, усі описані вище негаразди системи управління спочатку Російської імперії, а потім і СРСР продовжують безпосередньо впливати на організацію влади в Україні. Саме у цьому, очевидно, проявляється помилковість твердження Л.Д. Кучми [6] про неважливість факту знаходження великої частини східних українських земель у складі Росії. Як слушно зазначає Ю.Я. Тишкун, саме номенклатура СРСР стала соціально-політичною основою формування сучасної української бюрократії – постноменклатурної [93, с. 10]. Провідна роль постноменклатурного чиновництва у владі зумовила консервацію радянських принципів відбору кадрів, звичок і традицій, наслідком чого є відчуження бюрократії від суспільства [93, с. 11].

Вже зазначалося вище, що, на думку О. Арестовича, моделі державної влади, що склалися в Московії часів її васальної залежності від Золотої Орди і далі – в Російській імперії, впливали і продовжують впливати на державне управління в Україні [17]. Ці моделі, продовжує далі експерт, є глибоко чужими Україні: ментально, історично, органічно, психологічно. Диктат історично чужої моделі державного устрою, яка корінням йде в колоніальну залежність від Москви, є найбільш суттєвими внутрішніми загрозами політичної спроможності України та збереження її як незалежної держави [17]. Згаданий вище О.Г. Мучник [52, с. 112] також звертає увагу, що традиції, всевладдя влади, переживши розпад СРСР, благополучно збереглися і перекочувала до його правонаступників.

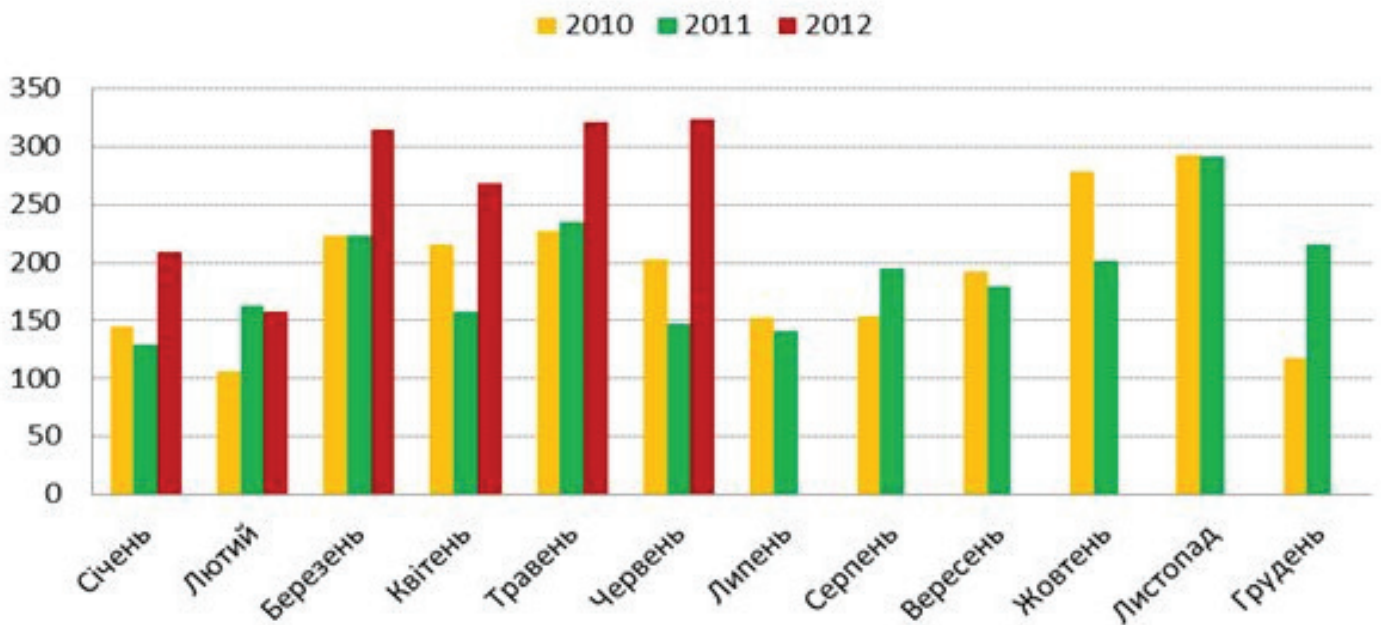
Журналіст, колишня ведуча російського телеканалу РБК М. Строева вважає, що українці і росіяни – два дуже різних народи. А той негатив, який існує в Україні, має коріння в радянській ментальності. «І все загальне, що є негативне, – воно родом з Радянського Союзу. Це настільки очевидні речі – корупція, бюрократія, всі системи соціальні, які були побудовані тоді і які були заточені на те, щоб людина відчула себе незатишно, незручно, принизливо, щоб вона була змушена комусь щось відстібати – це весь ланцюжок, і там і там так побудовано. І це абсолютно спільне. Підє Україна від

цього – і все, цей діагноз буде знятий раз і назавжди» [94].

У статті автора [16] цієї монографії, а також у спільній статті автора з Л.М. Белкіним [15] та у статті Л.М. Белкіна [95] показано, що, зокрема, Революція гідності в Україні (2013–2014 рр.) відбулася внаслідок революційної ситуації, яка скла-

далася під впливом авторитарних самоправних дій влади, яка не рахувалася з демократичними металними особливостями українців. Так, протягом 2010–2013 рр. постійно збільшувалася кількість протестних акцій українського населення проти влади, що видно з наведених нижче діаграм.

Кількість протестних подій по роках [95]

Динаміка кількості протестних подій проти свавілля або бездіяльності правоохоронних органів [96]

Ще 04.02.2011 р. відомий політолог С. Гайдай за- уважував, що «в Україні спостерігається типово революційна ситуація... Конфлікт населення з правлячим класом – типово революційна ситуація – в Україні очевидна. Практично всі верстви населення не хочуть більше такої політики і таких політиків, а верхи не збираються щось змінювати у своїх правилах гри... в Україні протест буде загальним» [97]. Пізніше інший відомий політолог А. Єрмолаєв вказував, що «загроза глибокої кризи режиму в Україні була очевидною ще в 2012 році... а те, що країна йде до соціальних бунтів, було очевидно протягом усього 2013 року... коли відбулися події у Врадіївці, залишилося буквально півкроку до того, що соціологи називають революційною ситуацією» [98].

У коментарі [39] зазначається, що сьогодні українці борються не за економічні радості життя, але проти політичної несвободи, проти очевидно кримінальних осіб в керівництві країни, проти реваншу радянських вовкулаків, проти жаху залізних обіймів фашистського сусіда. Люди прагнуть туди, де дотримуються права людей.

Російський політолог С. Белковський наголошує, що зовсім не США скинули В. Януковича в лютому 2014 р., – Янукович упав тому, що вирішив узурпувати всю можливу владу, а українські еліти і взагалі активна частина суспільства цього рішуче не захотіли [18].

В. Логинов [20] вважає, що Революція Гідності «стала результатом саме небажання і неможливості для вільного українця жити в тих умовах і з тим майбутнім, яке нав'язувалася владою януковичів і азірових за вказівкою Москви».

Військовий журналіст та експерт П. Шуклінов зазначає, що народну хвилю стримували протягом десятків років. Але цивілізаційний вибір зроблено. Падають пам'ятники диктаторам, зникають вулиці вбивцям, руйнуються міфи про народних героїв. Україна повторює шлях Польщі та інших країн соцтабору... Україна раз і назавжди розірвала зв'язок з російським минулим і повернулася на рейки державності з корінням в Київській Русі. Ми повернули собі – себе [24].

Експерт С. Швецов [23] підкреслює, що протистояння в Україні відбувається не за етнічною-національною ознакою, а по протистоянню систем цінностей. Російська ідеологічна концепція зневаги особистістю на користь державності протистоїть концепції особистої свободи і лібералізму. Якщо спрощено, то «совок» увійшов у конфлікт зі свободою...

Таким чином, з огляду на все викладене, європейський, а у широкому сенсі – західний вибір України є її об'єктивним цивілізаційним вибором, який відповідає традиціям і менталітету українського народу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Грицяк І. А. Розвиток європейського управління в контексті впливу на державне управління в Україні : автореф. дис... д-ра юрид. наук. : спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / І. А. Грицяк. – К., 2006. – 28 с.
2. Рудой К. М. Адаптація адміністративного законодавства України у сфері охорони особистих прав громадян до норм Європейського Союзу : автореф. дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / К. М. Рудой. – Х., 2004. – 13 с.
3. Кара-Мурза С. Г. Россия и Запад: Парадигмы цивилизаций / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Академический Проект; Культура, 2011. – 232 с. – ISBN 978-5-8291-1269-1; 978-5-902767-56-5.
4. Невзоров А. Безумцев нет в Кремле – они прагматики / А. Невзоров // Обозреватель [Электронный ресурс]. – 25.10.2015 р. – Режим доступа : <http://obozrevatel.com/blogs/40527-bezumtsev-net-v-kremle-oni-pragmatiki.htm>
5. Ярмошук Т. Декомунізаційні закони порушують свободу слова? / Т. Ярмошук // Радіо Свобода [Електронний ресурс]. – 23.04.2015. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26973605.html>
6. Кучма Л. Д. Украина – не Россия / Л. Д. Кучма. – М. : Время, 2003. – 489 с. – ISBN 5-94117-087.

7. Горянин А. Непрочитанное послание Леонида Кучмы / А. Горянин // Отечественные записки. – 2007. – № 1. – С. 49–50. – Режим доступа : <http://www.strana-oz.ru/2007/1/neprochitannoe-poslanie-leonida-kuchmy>
8. Кувшинова О. Насколько экономика Украины зависит от ЕС и от России О. Кувшинова // Укррудпром [Электронный ресурс]. – 07.04.2014 р. – Режим доступа : http://www.ukrudprom.ua/digest/Naskolko_ekonomika_Ukraini_zavisit_ot_ES_i_ot_Rossii.html
9. Кониский Г. История русов или Малой России / Георгий Кониский, Архиепископ Белорусский. – М. : В университетской типографии. 1846. – 257 с.
10. сторія Русів : Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_Русів
11. Адміністративне право і процес УНР в екзилі: невідома правничка спадщина України / [укладачі: І. С. Гриценко, В. М. Бевзенко, С. О. Коваль та ін.] ; за заг. ред. І. С. Гриценка. – К. : Дакор, 2015. – 500 с. – ISBN 978–617-7020–54-6.
12. Белкін Л. М. Забезпечення законності в діяльності органів виконавчої влади: адміністративно-правовий вимір : монографія / Л. М. Белкін. – Ужгород : ФОП Бреза, 2014. – 552 с.
13. Белкін Л. М. Генеза проблеми забезпечення законності в державному управлінні: до історії питання / Л. М. Белкін // Державне управління: удосконалення та розвиток : Електронне наукове фахове видання. – 2012. – № 5. – Режим доступу : <http://www.dy.nayka.com.ua/?operation=1&iid=422>
14. Белкін Л. М. Дослідження феномену законності як інструменту обмеження влади: історико-правовий аспект / Л. М. Белкін // Часопис Академії адвокатури України : Електронне наукове фахове видання. – 2013. – № 2 (19).
15. Белкин Л. М. Анализ событий 2013–2014 гг. в Украине: юридический и социологический аспекты / Л. М. Белкин, Ю. Л. Юринец // Публ.: [2259]. – 2014. – № 3 (24).
16. Юринец Ю. Л. Европейский выбор Украины: историко-правовой и культурологический аспекты / Ю. Л. Юринец // Юридические науки и образование [Журнал, изд. Баку]. – 2014. – № 42. – С. 173–186.
17. Арестович А. Политическая система Украины и перспективы ее реформирования / А. Арестович // Хвиля [Электронный ресурс] – 26.09.2015 г. – Режим доступа : <http://hvylya.net/analytics/politics/aleksey-arestovich-politicheskaya-sistema-ukrainyi-i-perspektivyi-ee-reformirovaniya.html>
18. Белковский С. Россия любит Америку и поэтому ее ненавидит / С. Белковский // Обозреватель [Электронный ресурс]. – 11.09.2014 р. – Режим доступа : <http://obozrevatel.com/blogs/78062-rossiya-lyubit-ameriku-i-poetomu-ee-nenavidit.htm>
19. Илларионов А. Самая страшная путинская химера / А. Илларионов // Обозреватель [Электронный ресурс]. – 20.04.2015 р. – Режим доступа : <http://obozrevatel.com/blogs/58271-samaya-strasnaya-putinskaya-himera.htm>
20. Логинов В. Нет в Ереване Майдана. И не будет! / В. Логинов // Обозреватель [Электронный ресурс]. – 29.06.2015 р. – Режим доступа : <http://obozrevatel.com/blogs/10637-net-v-erevane-majdana-i-ne-budet.htm>
21. Немырыч С. Российско-украинский конфликт: промежуточные итоги / С. Немырыч // Зеркало недели. – 23.10.2015 г. – № 40. – Электронный доступ : <http://gazeta.zn.ua/internal/rossiysko-ukrainskiy-konflikt-promezhutochnye-itogi-.html>
22. Приймаченко А. За що ми воюємо / А. Приймаченко // Українська правда. Життя : Електронне видання [Електронний ресурс] – 02.10.2014 р. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/columns/2014/10/2/181448/>
23. Швецов С. Украина как идеологическая ловушка для Путина [Электронный ресурс] / С. Швецов // Хвиля [Електронне видання]. – 03.01.2015. – Режим доступу : <http://hvylya.net/analytics/politics/ukraina-kak-ideologicheskaya-lovushka-dlya-putina.html>
24. Шуклинов П. Крутые украинцы. Пять итогов революции [Электронный ресурс] / П. Шуклинов // ЛІГАБізнесІнформ. – 15.10.2014 р. – Режим доступа : <http://blog.liga.net/user/pshuklinov/article/15872.aspx>
25. Якунов Е. Как стать украинцем? / Е. Якунов // Беларуская и украинская национальные традиции [Электронный ресурс]. – 06.06.2010 г. – Режим доступа : <http://vyshivanka.org/archives/334>
26. Безверхнюк Т. М. Європейські стандарти врядування на регіональному рівні : монографія / Т. М. Безверхнюк / Національна академія держ. управління при Президенті України / Одеський регіональний ін-т держ. управління. – Одеса : Видавництво ОРІДУ НАДУ, 2008. – 326 с. – ISBN 978–966-394–0*10–6.
27. Безверхнюк Т. М. Система ресурсного забезпечення регіонального управління: концептуальні засади розбудови і механізми функціонування : автореф. дис... д-ра наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / Т. М. Безверхнюк. – Запоріжжя, 2009. – 36 с.
28. Братковський М. Л. Формування механізмів реалізації публічної влади на підставі довіри : автореф. дис... д-ра наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / М. Л. Братковський. – Донецьк, 2011. – 34 с.
29. Кравчук І. В. Механізми державного управління процесом адаптації національного права до права ЄС: порівняльний аналіз : дис... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / І. В. Кравчук. – К., 2006. – 20 с.
30. Копенгагенські критерії / Укладач : Є. Д. Прудченко. – Дніпропетровськ : Дніпропетровська обласна універ-

- сальна наукова бібліотека. Центр Європейської Інформації, 2007. – 30 с.
31. Копенгагенські критерії членства в Європейському союзі (інформаційно-аналітична довідка) / Міністерство закордонних справ України : Офіц. сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mfa.gov.ua/ua/page/open/id/774>
 32. Менеджмент європейської економічної інтеграції : підручник / С. М. Писаренко, Н. В. Горін, Л. А. Українець та ін. ; за ред. С. М. Писаренка. – К. : Знання, 2012. – 373 с.
 33. Ивин А. А. Основы социальной философии : Учеб. пособие для вузов / А. А. Ивин. – М. : Высш. шк., 2005. – 440 с. – ISBN 5-06-005126-9.
 34. Галлиган Д., Административное право: история развития и основные современные концепции / Д. Галлиган, В. В. Полянский, Ю. Н. Стариков. – М. : Юристъ, 2002. – 410 с. – ISBN 5-7975-0470-7.
 35. Копка П. Украина-2014. Почему Россия захватила Крым, а «Новороссия» провалилась / П. Копка // Обозреватель [Электронный ресурс]. – 25.01.2015 г. – Режим доступа : <http://obozrevatel.com/politics/75230-ukraina-2014-pochemu-rossiya-anneksirovala-krym-a-novorossiya-provalilas.htm?full>
 36. Якунов Е. Американцы согласились на Четвертую мировую войну / Е. Якунов // UAINFO [Электронный ресурс]. – 14.04.2015 г. – Режим доступа : <http://uainfo.org/blognews/528674-amerikancy-soglasilis-na-chetvertuyu-mirovuyu-voynu.html>
 37. Притула М. Смертельная ошибка экспертов США в оценке Народа Украины / М. Притула // Належна українська інформаційна народна агенція [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://nuina.net/smertelnaja-oshybka-ehkspertov-ssha-v-ocenke-naroda-ukrayny/>
 38. Харитонов О. І. Порівняльне право Європи. Основи порівняльного правознавства: Європейські традиції / О. І. Харитонов, Є. О. Харитонов. – Вид. 2-е, доп. – Х. : «Одісей». – 2006. – 624 с. – ISBN 966-633-539-5.
 39. Понасенков Е. Украина сегодня сражается с живым трупом СССР / Е. Понасенков // Багнет [Электронный ресурс]. – 15.12.2014 г. – Режим доступа : <http://www.bagnet.org/news/world/250127>
 40. Кутейников В. Блог / В. Кутейников // Живой журнал [Электронный ресурс] – 24.03.2014 г. – Режим доступа: <http://01vyacheslav.livejournal.com/663913.html>
 41. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
 42. Савченко А. Война цивилизаций / А. Савченко // Обозреватель [Электронный ресурс]. – 23.08.2014 г. – Режим доступа: <http://finance.obozrevatel.com/business-and-finance/37584-vojna-tsvilizatsij.htm>
 43. Кантор В. К. Русское православие в имперском контексте: конфликты и противоречия / В. К. Кантор // Вопросы философии». – 2003. – № 7. – С. 3–22.
 44. Пайпс Р. Россия при старом режиме / Р. Пайпс; пер. с англ. И. Козловского. – М. : Независимая газета, 1993. – 493 с. – ISBN 5-86712-008-2.
 45. Випперман В. Европейский фашизм в сравнении. 1922–1982 // Пер. с нем. А. И. Федорова. – Новосибирск : Сибирский хронограф. – 2000. – Электронный доступ : <http://www.e-reading.org.ua/book.php?book=11543>
 46. Иванов А. А. Теория государства и права / А. А. Иванов, В. П. Иванов. – М. : Юнити-Дана, 2007. – 303 с.
 47. Гулина О. Р. Исторические корни и особенности правового нигилизма в современной России : дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / О. Р. Гулина. – Уфа, 2002. – 180 с.
 48. Гулина О. Р. Феномен нигилизма в правосознании русского народа / О. Р. Гулина // Экстремизм.ru [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ekstremizm.ru/biblioteka/item/184-fenomen-nigilizma>
 49. Ключевский В. О. Сочинения в 9-ти тт. Т. 9. Материалы разных лет / В. О. Ключевский. – М. : Мысль, 1990. – 525 с.
 50. Политолог РФ рассказала о катастрофической политике Путина в отношениях с Украиной / Новости Facenews [Электронный ресурс] – 11.10.2015 г. – Режим доступа : <http://www.facenews.ua/news/2015/293654/>
 51. Ерофеев: Думаете, исчезнет Путин – прекратится и агрессия России? Вы наивны, ей-богу / Интервью Н. Двали / Новости Facenews [Электронный ресурс] – 15.10.2014 г. – Режим доступа : <http://www.facenews.ua/articles/2014/251923/>
 52. Мучник А. Г. Философия достоинства, свободы и прав человека / А. Г. Мучник. – К. : Парламентское издательство, 2009. – 672 с. – ISBN 978-966-611-679-9.
 53. Замечания Екатерины II на книгу А. Н. Радищева «Путешествие из Петербурга в Москву». 26 июня – 7 июля 1790 г. / Российский общеобразовательный портал: Исторические документы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://historydoc.edu.ru/catalog.asp?ob_no=13497&cat_ob_no=12316
 54. Бабкин В. Д. Народ и власть: Опыт системного исследования воззрений М. Е. Салтыкова-Щедрина / В. Д. Бабкин, В. Н. Селиванов // Академия правовых наук Украины; Институт частного права и предпринимательства. – К.: Манускрипт, 1996. – 448 с.
 55. Ленин В. И. О задачах наркомюста в условиях новой экономической политики // Полн. собр. соч. : в 55 т. – М. : 1958–1965. – Т. 44. – С. 396–400. – Электронный доступ : <http://vilenin.eu/t44/p398>
 56. Мазуренко А. В. Формирование правовой культуры в России: традиции и современность / А. В. Мазуренко // Проблемы укрепления законности и правопорядка: история и современность : межвуз. сб. науч.-практ. тр. / Владимирский юридический ин-т. Ивановский филиал

- / А. В. Хохлов (отв. ред.). – Иваново, 2001. – С. 75–80. – ISBN 5–89482–180–0.
57. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М.: «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. – 624 с.
58. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
59. Братасюк В. М. Правова особистість у умовах правової реальності європейського Середньовіччя / В. М. Братасюк // Наукові праці Національного авіаційного університету. – 2011. – № 3 (20). – С 24–30. – (Серія «Юридичний вісник. Повітряне і космічне право»).
60. Солженицын А. Архипелаг ГУЛаг. Текст книги на сайте А. Солженицына. – Т. 3. – 308 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.solzhenitsyn.ru/proizvedeniya/arhipelag_gulag/arhipelag_gulag_tom3.pdf
61. Грушевский М. Иллюстрированная история Украины с приложениями и дополнениями / [составители И. И. Брояк, В. Ф. Верстюк]. – Донецк : ООО ПКФ «БАО», 2007. – 768 с. – ISBN 978–966–548–571–1.
62. Седов В. В. Этногенез ранних славян / В. В. Седов // Вестник Российской Академии наук. – 2003. – Т. 73. – № 7. – С. 594–605. – Заслушано в ноябре 2002 г. на заседании Президиума РАН. – Электронный доступ (в переводе на укр. язык) : <http://litopys.org.ua/rizne/sedow.htm>
63. Музиченко П. П. Історія держави і права України : Навчальний посібник / П. П. Музиченко. – 6-те вид. – К.: Знання, 2007. – 471 с. – ISBN: 978–966–346–387–2.
64. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1944. – 347 с.
65. Маврикій Стратег. Стратегікон / Уривок про склавинів і антів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dneslovo.at.ua/load/dzherela/vizantijski/mavrikiij_strateg_quot_strategikon_quot_urivok_pro_sklaviniv_i_antiv/9-1-0-65
66. Ковальський В. С. Охоронна функція права : монографія / В. С. Ковальський. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 336 с. – ISBN 978–966–667–416–9.
67. Правова система України. Історія, стан та перспективи : у 5 т. / [за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина]. – Х. : Право, 2008. – Т. 1. – 726 с.
68. Кропоткин П. А. Взаимопомощь как фактор эволюции / П. А. Кропоткин. – М. : Редакция журнала «Самообразование», 2007. – ISBN 978–5–87140–266–5.
69. Магдебургское право : Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%B3%D0%B4%D0%B5%D0%B1%D1%83%D1%80%D0%B3%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE
70. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) : автореф. дис... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. М. Єрмолаєв. – Х., 2006. – 40 с.
71. Ковальова С. Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського : автореф. дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С. Г. Ковальова. – Одеса, 2004. – 20 с.
72. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) : автореф. дис... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. М. Єрмолаєв. – Х., 2006. – 40 с.
73. Настасяк І. Ю. Організація управління Галичиною і Буковиною в складі Австрії (1772–1848 рр.) : автореф. дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І. Ю. Настасяк. – Львів, 2005. – 17 с.
74. Биркович О. І. Судова система української держави (Гетьманщини) 1648–1657 рр. : автореф. дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. І. Биркович. – К., 2004. – 19 с.
75. Судебная реформа / Эпоха великих реформ // Г. А. Джаншиев. Post scriptum (Либерализм и новый суд). По изданию 1900 года // © www.allpravo.ru – 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.allpravo.ru/library/doc313p0/instrum3064/item3108.html>
76. Верстюк В. Ф. Украина под игом тоталитаризма и после его падения / В. Ф. Верстюк // В кн. [61]. – С. 609–663.
77. Яневський Д. Б. Політичні системи України 1917–1920 рр. Спроби творення і причини поразки: автореф. дис... д-ра істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Д. Б. Яневський. – Чернівці, 2006. – 41 с.
78. Рубан А. О. Світоглядні особливості українського національного характеру (філософсько-антропологічний аналіз) : автореф... дис. канд. філософ. наук : спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / А. О. Рубан. – К., 2008. – 20 с.
79. Настюк А. А. Роль князівської влади у процесі державотворення Київської Русі в IX – на початку XII ст. : автореф. дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А. А. Настюк. – К. : 2015. – 20 с.
80. Вовк Ю. І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку ХХ ст. : автореф. дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. І. Вовк. – Донецьк, 2003. – 20 с.
81. Бенукідзе К. Интервью 2014 года. Части I-II / Интервью Д. Гордона / Гордон [Электронный ресурс] – 14.11.2014 г. – Режим доступа : http://gordonua.com/interview/tv_full/

- Kaha-Bendukidze-Dmitriyu-Gordonu-Priezshayte-na-moi-pohorony-budete-rech-proiznosit-51377.html
82. Ручка А. Триумф «воинов света»: повышение градуса интеллекта и чувств / Интервью И. Кириченко / Зеркало недели. – 26.09.2014 г. – № 34. – Электронный доступ : http://gazeta.zn.ua/socium/triumf-voinov-sveta-povyshenie-gradusa-intellekta-i-chuvstv-_html
83. Гужва Л. Синдром волонтера / Л. Гужва // Обозреватель [Электронный ресурс]. – 29.05.2015 р. – Режим доступа : <http://obozrevatel.com/blogs/73458-sindrom-volonter.htm>
84. Чухліб Т. Західна Європа про Мазепу / Т. Чухліб // Сайт «Ім'я Івана Мазепи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mazepa.name/biograph/mazepa13.html>
85. Гусев В. Територія нищівної експлуатації: чого хотіли більшовики від України? / В. Гусев // День. – 20.11.2014 г. – № 219. – Електронний доступ : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/ukrayina-incognita/teritoriya-nishchivnoyi-ekspluatatsiyi-chogo-hotili-bilshoviki-vid>
86. Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) / О. І. Ганжа. – К., 2000. – 208 с. – ISBN 966–02–1079–5.
87. Нездоля А. И. Спецслужбы и власть Украины / А. И. Нездоля. – Донецк : Каштан, 2011. – 808 с. – ISBN 978–966–427–253–4.
88. Кузьменко В. Б. Правове регулювання міжнаціональних відносин в Радянській Україні у 1917–1939 рр. : автореф. дис... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. Б. Кузьменко. – К., 2010. – 40 с.
89. Улянич В. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921–1933 роках / В. Улянич. – К. : МАУП, 2004. – 84 с. – ISBN 966–608–516–Х.
90. Крамаренко О. Голодомор був геноцидом. Так вважав автор терміну «геноцид» / О. Крамаренко // Українська правда. Історична правда : Електронне видання [Електронний ресурс] – 26.11.2010 р. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/columns/2010/11/26/6400/>
91. Данилишин Б. За что россияне ещё скажут украинцам «спасибо» / Б. Данилишин // Новое время [Электронный ресурс] – 29.04.2015 г. – Режим доступа : <http://nv.ua/opinion/danylyshyn/za-chto-rossiyane-eshcho-skazhut-ukraincam-spasibo--46329.html>
92. Тигай А. Інши. Історія, навеянная поездкой россиянина в Украину / А. Тигай // МАХPARK [Электронный ресурс] – 09.03.2015 г. – Режим доступа : <http://maxpark.com/community/politic/content/3337761>
93. Тишкун Ю. Я. Інституціоналізація громадянського суспільства в Україні як чинник раціоналізації державної бюрократії : автореф. дис... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Ю. Я. Тишкун. – Львів, 2009. – 19 с.
94. Строева М. Россияне и украинцы – два очень разных народа / М. Строева // Хартия-97 [Электронный ресурс] – 20.10.2014 г. – Режим доступа : <http://www.charter97.org/ru/news/2014/10/20/121714/>
95. Белкін Л. М. Революція гідності в Україні (2013–2014 р.р.) у контексті вчення про революційну ситуацію: проблеми викладання / Л. М. Белкін // Інновації в юридичній освіті : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції до Дня науки. Т. 1, м. Київ, Національний авіаційний університет, 21 травня 2015 р. – К. : 2015. – С. 103–105.
96. Кількість протестів проти свавілля силовиків б'є рекорди // Українська правда : Електронне видання [Електронний ресурс] – 22.10.2013 р. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2013/10/22/7000470/>
97. Гайдай С. В Украине наблюдается типично революционная ситуация / Интервью А. Котляр // Зеркало недели. Украина [Электронный ресурс]. – 04.02.2011 р. – Режим доступа : http://zn.ua/POLITICS/v_ukraine_nablyudaetsya_tipichno_revolyutsionnaya_situatsiya.html
98. Ермолаев А. Как назревала революционная ситуация в Украине – воспоминания эксперта [Электронный ресурс] / А. Ермолаев. – 18.09.2014 р. – Режим доступа : <http://from-ua.com/news/322635-kak-nazrevala-revolucionnaya-situatsiya-v-ukraine-vozpominaniya-eksperta.html>